

# Kroniek van de rechtspleging

## Toegang tot de rechtspleging in Nederland anno 2008

Ivo Giesen, Lieke Coenraad<sup>1</sup>

DE AANGEKONDIGDE (BEZUINIGINGS)MAATREGELEN OP HET GEBIED VAN DE GESUBSIDIEERDE RECHTSBIJSTAND HEBBEN DE GEMOEDEREN HET AFGELOPEN JAAR FLINK BEZIGGEHOUDEN EN ZULLEN DAT HET KOMEND JAAR NAAR VERWACHTING OOK BLIJVEN DOEN. EN MET RECHT: HET GAAT OM DE TOEGANG TOT HET RECHT EN DAT IS EEN GROOT GOED, ZOALS OOK BLIJKT UIT DE BESCHREVEN EUROPESE ONTWIKKELINGEN. NIEUWE IDEEËN, DIE DE FACTO GELD MOETEN BESPAREN, WORDEN OOK NIET GESCHUWD: DE DEELGESCHILPROCEDURE, PROACTIEF OPTREDEN DOOR OVERHEIDSINSTANTIES EN INSPANNINGEN OM DE COLLECTIEVE TOEGANG TOT HET RECHT VERBETEREN.

### 1. Inleiding

#### 1.1. Rode Draad: toegang tot het recht

Het overkoepelende thema waar het gaat om de rechtspleging in Nederland was afgelopen jaar, wat ons betreft, de *toegang* tot diezelfde rechtspleging. Dan hebben we het niet, in beperkte zin, over de toegang tot de rechter, maar in ruime zin over de toegang tot het *recht*. 2008 was het jaar waarin bijna ouderwets gestreden werd om en naar aanleiding van (de bezuiniging op) de gefinancierde rechtsbijstand, waarin de mogelijkheid om deelgeschillen voor de rechter te brengen, werd voorgesteld, waarin een start werd gemaakt met de herziening van de gerechtelijke kaart (waar moet de justitiabele straks zijn voor zijn toegang?) en waarin nog enige andere, meer beleidsmatige onderzoeken en kwesties op de agenda stonden die nauw verband houden met diezelfde toegang.

De discussie over de gesubsidieerde rechtsbijstand bespreken wij hierna als eerste (par. 2), daarna behandelen wij het thema van de deelgeschillen (par. 3). Vervolgens stappen wij over naar enkele meer beleidsmatige aspecten van de (toegang tot de) rechtspleging (par. 4). In par. 5 ronden wij deze bijdrage af. Voordien benoemen wij eerst echter nog, zoals altijd zonder pretentie van volledigheid,<sup>2</sup> enkele belangrijke ontwikkelingen in rechtspraak, wetgeving, doctrine én Europa.

#### 1.2. Rechtspraak

Uit de als altijd overvloedige cassatierechtspraak vermelden wij slechts dat (de strekking en de toelatingsvoorwaarden voor) het voorlopige getuigenverhoor rijkelijk aan bod kwam,<sup>3</sup> en dat eventuele gewichtige redenen om bepaalde stukken toch niet te hoeven openbaren (art. 22 Rv) nader ingevuld zijn.<sup>4</sup> Daarnaast noemen wij de beslissing van de Hoge Raad dat tegen een afgewezen verzoek om wraking uiteraard geen rechtsmiddel open staat, maar dat zulks niet betekent dat de partij die wraking verzocht, niet in hoger beroep zou mogen aanvoeren dat geen sprake is geweest van een 'fair trial' in verband met vermeende partijdigheid van een rechter. Bij de beoordeling daarvan geldt dat het enkele feit dat een rechter in de procedure een bewijsvermoeden heeft aanvaard, en dus eerder ten nadele van een partij heeft beslist, niet met zich brengt dat diezelfde rechter niet meer onbevooroordeeld het daartegen te leveren tegenbewijs zou kunnen beoordelen. Sterker nog, het is volgens de Hoge Raad juist goed voor een behoorlijke rechtspleging dat dezelfde rechter meebeslist over het tegenbewijs.<sup>5</sup> In het licht van het psychologische gegeven dat mensen de neiging hebben om aan eerder gevormde standpunten vast te houden,<sup>6</sup> is dat niet zonder meer verdedigbaar. Echter, de mogelijkheid om efficiënt te werken zou naar onze inschatting te zeer onder druk komen te staan als van het bestaande systeem zou worden afgestapt.



### 1.5. Europa

Ook het Europese veld van de rechtspleging verdient onze aandacht. We komen op de voor beleidsmakers interessante kant daarvan nog terug in par. 4, maar nu al vermelden we de (aanstaande) wijziging van de Uitvoeringswet EG-betekendingsverordening, de Uitvoeringswet verordening Europese betalingsbevelprocedure en de Uitvoeringswet verordeningen Europese procedure voor geringe verdelingen.<sup>21</sup> Een fraai gedetailleerd overzicht te dien aanzien biedt de laatste TCR-kroniek van Van der Grinten.<sup>22</sup> Daar-

## De invloed van Europa op ons eigen procesrecht neemt zienderogen toe

naast is het nog goed te weten dat ook de Uitvoeringswet EG-Bewijsverordening is gewijzigd,<sup>23</sup> dat wordt nagedacht over een Europees Bankbeslag,<sup>24</sup> en dat een (herziene) Mediation-richtlijn is verschenen waardoor bijvoorbeeld de mediator in geschillen met grensoverschrijdende gevolgen een zwijgrecht verkrijgen moet en het verloop van de verjaringstermijn tijdens een mediation opgeschort zal moeten worden.<sup>25</sup> De invloed van Europa op ons eigen procesrecht neemt zo zienderogen toe. Dat geldt ongeacht het feit dat het hier regels betreft die opgesteld zijn voor, kort gezegd, 'grensoverschrijdende' zaken omdat die regels ongetwijfeld van invloed zullen gaan zijn op interne zaken (waarom wel een zwijgrecht voor een 'Europese' mediation en niet voor een 'Nederlandse'?).

## 2. Toegang: herbezinning op het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand

### 2.1. Veel trammelant ten aanzien van de gesubsidieerde rechtsbijstand

Sinds het EHRM-arrest *Airey/Ierland* (N) 1980, 376) is duidelijk dat van een effectieve toegang tot de rechter slechts sprake kan zijn bij een goede voorziening voor gesubsidieerde rechtsbijstand, zodat ook min(der)vermogens verzekerd zijn van een advocaat. Dit verslagjaar zijn veel (politieke) ontwikkelingen te melden rondom ons stelsel van gefinancierde rechtsbijstand, die de nodige aandacht hebben gekregen in de literatuur.

Zo is daar een herziene versie van de *Leidraad bewerkelijke zaken*, opgesteld door de Raden voor Rechtsbijstand in samenspraak met het veld.<sup>26</sup> Deze leidraad voorziet in een geharmoniseerde regeling voor de vergoeding van verleende rechtsbijstand op toevoeging in zaken waarin een advocaat dermate veel uren heeft moeten steken dat de gebruikelijke forfaitaire vergoeding niet toereikend is. De herziene leidraad heeft veel reacties los gemaakt. De kritiek richt zich vooral op het loslaten in de leidraad van de differentiatie van de vergoedingen tussen grofweg de Randstad en de provincie. Volgens de leidraad zullen Randstedelijke advocaten in het vervolg voor eenzelfde zaak en hetzelfde soort werk

eenzelfde vergoeding krijgen als hun collega's in bijvoorbeeld Leeuwarden.

Met name Amsterdamse advocaten hebben hun ongenoegen geuit, omdat er volgens hen heel gegronde redenen zijn voor een hogere vergoeding voor een Amsterdamse advocaat: de kosten (huur, salaris, maar ook die van levensonderhoud) liggen voor een Amsterdamse advocaat nu eenmaal hoger dan in de provincie. Zij menen dat de herziene leidraad een initiatief tot bezuiniging op gefinancierde rechtshulp is.<sup>27</sup> Van Dijk, directeur van de Raad voor de Rechtsbijstand Den Haag, weerspreekt dit en stelt dat de leidraad veeleer harmonisering van het bestaande beleid nastreeft.<sup>28</sup> Ook sommige leden van een landelijke werkgroep (met vertegenwoordigers van het Ministerie van Justitie, de Raden voor Rechtsbijstand, de NOVA en advocaten die ervaring hebben met bewerkelijke zaken), die betrokken was bij de aanpassing van de leidraad, twifelen eraan of het beleid wel voldoende garandeert dat het aanbod van advocaten – voornamelijk in het ressort Amsterdam – in bewerkelijke toevoegingszaken op peil zal blijven. De staatssecretaris van justitie deelt deze zorgen echter niet.<sup>29</sup>

Naast dit rumoer rondom de leidraad werd ook gediscussieerd over de al dan niet beperkte vrije advocatenkeuze in geval van toevoeging.<sup>30</sup> Voorts is op 13 januari 2009 het wetsvoorstel inzake de bestuurlijke centralisatie van de Raden voor Rechtsbijstand bij de Tweede Kamer ingediend.<sup>31</sup> Krachtens dit voorstel worden de huidige vijf Raden voor Rechtsbijstand samengevoegd tot één Raad voor Rechtsbijstand in Utrecht, met vestigingen in de hoofdsteden van de vijf hofressorten en zonedig op andere plaatsen. Met de bestuurlijke centralisatie wordt een vergroting van de efficiency in besluitvorming en in het bestuur beoogd en een versterking van de eenduidigheid in beleidsvorming en uitvoering. Vergeleken met bovenstaande ontwikkelingen, lijkt dit plan tot bestuurlijke centralisatie veel rustiger ontvangen te worden. Dit laatste geldt echter niet voor de plannen die het kabinet afgelopen najaar heeft gepresenteerd ten aanzien van de hervorming van het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand, zoals in het navolgende zal blijken.

### 2.2. Grote najaarsreuring rondom het stelsel van gefinancierde rechtsbijstand

#### 2.2.1. Interactief traject, advies en kabinetsvisie

De wens om het stelsel te moderniseren en aan te passen aan de huidige en te verwachten behoefte aan gefinancierde rechtsbijstand bestond al langer en werd zeer actueel door de in het coalitieakkoord uit 2007 opgenomen bezuiniging op de gesubsidieerde rechtsbijstand. Deze taakstelling tot bezuiniging was de directe aanleiding voor het instellen van de regiegroep Programma Duurzame en Toegankelijke Rechtsbijstand door de staatssecretaris van justitie. Op 30 juni 2008 heeft deze regiegroep haar advies *Van duur naar duurzaam* aan de staatssecretaris aangeboden.<sup>32</sup> Het advies is voor een belangrijk deel gebaseerd op de *position paper* van het *Tilburg Institute for Interdisciplinary Studies of Civil Law and Conflict Resolution Systems* (TISCO). Deze *position paper* bevat voorstellen die, onder leiding van Barendrecht en Van Zeeland, zijn ontwikkeld 'in een interactief traject met 120 sleutelpersonen uit het

# Het inzicht dat de toegang tot het recht niet ongelimiteerd is komt niet onverwacht

veld'.<sup>33</sup> Veel van de door het kabinet voorgestelde maatregelen, waarvan wij hieronder een aantal relevante zullen bespreken, zijn te herleiden tot de verbetervoorstellen uit deze *position paper*.

Een andere belangrijke bron voor het advies van de regiegroep is de beleidsdoorlichting *Toegang tot het recht*.<sup>34</sup> De volgens de regiegroep belangrijkste conclusie van deze beleidsdoorlichting is dat het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand evenwichtig is en dat recht wordt gedaan aan de op de overheid rustende verplichting zorg te dragen voor een effectieve toegang tot het recht voor minder draagkrachtigen.<sup>35</sup> Met de toegang tot het recht lijkt het op het eerste gezicht dus goed te gaan. Aan het stelsel van rechtsbijstand hangt echter ook een prijskaartje en dan is het verhaal minder rooskleurig. De regiegroep maakt er melding van dat al jaren sprake is van een aanzienlijke stijging van het beroep op het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand (waarbij het beroep op het stelsel door de laagste inkomensgroepen relatief hoog is) en waarschuwt ervoor dat 'bij ongewijzigd beleid deze volumestijging niet (zal) afvlakken'.<sup>36</sup>

Het advies van de regiegroep voorziet dan ook in aanbevelingen tot wijziging van het beleid. Zo meent de regiegroep dat het beleidsaccent nu nog te veel ligt op een optimale toegang tot het recht (advocaat en rechter), terwijl dit veel meer zou moeten liggen op een optimale toegang tot de *oplossing* van het geschil. Als middel tot deze oplossingsgerichte aanpak, pleit de regiegroep, in navolging van de TISCO *position paper*, voor een ketenbenadering. In het interactieve TISCO traject zijn vier juridi-

sche ketens onderscheiden waarin sprake is van een groot beroep op gefinancierde rechtsbijstand: echtscheiding, (jeugd)strafrecht, conflicten met de overheid en multiproblematiek.

Het kabinet steunt het idee dat er, naast een juridische aanpak van een geschil door tussenkomst van de rechter, meer aandacht moet komen voor een oplossingsgerichte aanpak. Tot zover dus eigenlijk niets nieuws onder de zon, want met de populariteit en nog steeds groeiende aandacht voor mediation (politiek, wetenschappelijk en in de praktijk)<sup>37</sup> is die oplossingsgerichte aanpak geen onbekende in de geschilbeslechtsingsdelta. In het verlengde daarvan is ook niet nieuw de gedachte van zelfredzaamheid van burgers, in die zin dat de burger zoveel als mogelijk zelf zijn geschillen moet oplossen, in beginsel zonder rechterlijke tussenkomst. En ook het inzicht dat de toegang tot het recht niet ongelimiteerd is, gelet op de beperkte publieke middelen ter financiering van rechtspraak en rechtsbijstand, komt niet onverwacht.<sup>38</sup>

## 2.2.2. Het 'verzekeringstelsel': een omstreden en (vooralsnog) verworpen plan

Maar tot deze algemene visie, waar op zich niet veel tegen in te brengen is, kan het kabinet zich niet beperken. Er zal bezuinigd moeten worden. Daartoe heeft de regiegroep 21 aanbevelingen gedaan, die grotendeels door het kabinet zijn overgenomen. De grootste bezuinigingen zouden, naar verwachting van regiegroep en kabinet, opleveren: een proactieve geschiloplossing door de overheid bij geschillen met de burger (door in een vroeg stadium con-

### Noten

21. Zie laatstelijk Kamerstukken II 2008/09, 31 522, nr. 5, resp. Kamerstukken I 2008/09, 31 513, nr. A, resp. Kamerstukken II 2008/09, 31 596, nr. 7. Over de Betreknisverordening handelen ook HR 30 mei 2008, LjN BC5703 en LjN AZ6094.  
22. Zie TCR 2009, 1. Vgl. ook over de diverse Europese regelingen en de uitvoering ervan in Nederland o.a. Kramer, *ZEuP* 2008, p. 355 e.v.; Szecki, *NJB* 2008, 916, p. 1169 e.v.; idem, TCR 2008, p. 79 e.v.; Von Schmidt auf Altenstadt, TCR 2008, p. 109 e.v.; Freudenthal, *NJB* 2008, 1858, p. 2366 e.v. (met reactie De Moor en naschrift Freudenthal in *NJB* 2009, 64, p. 102 e.v.); De Moor, *NJB* 2009, 397, p. 504 e.v.; Strikwerda e.a. *Internationale incasso van vorderingen*. Apeldoorn: Antwerpen: Maklu 2008.  
Kramer, *Een-vormige Europese procedures voor de inning van vorderingen*. Kluwer: Deventer 2008; Storskrubb, *Civil*

*procedure and EU law. A policy area uncovered*, Oxford: Oxford University Press 2008.  
23. Wet van 9 oktober 2008, *Stb.* 2008, 411 (Kamerstukken 31 286).  
24. Zie Van den Heuvel/Boersma, *WPNR* 2009/6785, p. 113 e.v.  
25. Zie Richtlijn 2008/52/EG, *PbEU* 2008, L 136/3, waartoe bijvoorbeeld Wacke Eysen, *NTER* 2008, p. 430 e.v. Vgl. over mediation ook Frerks e.a. (red.), *Mediation in volwassenen: Actuele toepassingen en ontwikkelingen*. Apeldoorn: Maklu 2008, en Gulaak, Tumewu, *Mediation Monitor 2008*. Tussenrapportage. Den Haag: WODC 2008 (speciaal deel overeenstemming, hoge mate van tevredenheid), en noot 36 hierna.  
26. Bijlage bij Kamerstukken II 2008/09, 31 753, nr. 3.  
27. *Adv. bl.* 2008, p. 50 e.v. (Wijngaarden), p. 178 e.v. (Beydals); p. 213 e.v. (Kersting en Pinkster)

28. *Adv. bl.* 2008, p. 120 e.v.  
29. Kamerstukken II 2008/09, 31 753, nr. 3, p. 4-5 (brief van 22 december 2008).  
30. *Adv. bl.* 2008, p. 88 e.v. (Wolters, met reactie van Van der Hoek, p. 122 e.v.); p. 89 e.v. (Sigmund), p. 120 e.v. (Van Dijk), p. 178 e.v. (Beydals).  
31. Kamerstukken II 2008/09, 31 835, nr. 1 e.  
32. Bijlage bij Kamerstukken II 2008/09, 31 753, nr. 1, hierna: *Advies regiegroep*.  
33. Barendrecht & Van Zeeland, met medewerking van anderen, *Kitty's kritens, niver voor minder rond rechtsbijstand*, TISCO(Mv), jun. 2008. Bijlage bij Kamerstukken II 2008/09, 31 753, nr. 1. Zie ook Barendrecht e.a., *NJB* 2008, 2113, afn. 43, p. 2685 e.v., alsmede de bijdragen van Driou, Banniere e.a. en Bekkers aan datzelfde *NJB*-nummer.  
34. Bijlage bij Kamerstukken II 2008/09, 31 753, nr. 1.  
35. Deze conclusie stemt overeen met de

resultaten van de *Monitor Gesubsidieerde Rechtsbijstand 2007*, waartoe hieronder meer.  
36. *Advies regiegroep*, p. 2-4.  
37. Uit het CBS-rapport *Rechtspraak in Nederland 2007*. Den Haag 2008, p. 25 e.v. Dijkst. dat mediation in kwantitatief opzicht nog weinig voorstelt, want in drie jaar werden nog geen 6000 mediations afgewikkeld op een totaal van rond de 2,3 miljoen civiele zaken. Mediation is echter wel belangrijk, bijvoorbeeld omdat procespartijen en rechters de oplossingsbereidheid van de anderen te negatief inschatten, zie Van der Linden, *Zitten luisteren en schikken: Rechtvaardigheid en doelbereik bij de comparatie na antwoord*, Den Haag: Raad voor de Rechtspraak 2008, p. 35-36.  
38. Zie de brief van de Staatssecretaris van Justitie aan de Tweede Kamer van 24 oktober 2008, p. 4 e.v. Kamerstukken II 2008/09, 31 753, nr. 1.

tact op te nemen met de burger), een verzekeringsstelsel, waarbij sprake is van een betere aansluiting tussen publieke (gesubsidieerde rechtsbijstand) en private voorzieningen (rechtsbijstandverzekeringen of lidmaatschap van een belangenorganisatie) en een combinatie van het versterken van de filterfunctie van de juridische loketten (door middel van diagnose en triage) en het (financieel) stimuleren van een buitengerechtelijke route voor consumentengeschillen (Geschillencommissies consumentenzaken).

De voorgestelde maatregelen hebben veel losgemaakt en met name vanuit de hoek van de advocatuur is veel kritiek geleverd en actie ondernomen. Grootste pijnpunt was de voorgestelde verlaging van de inkomensgrens voor de gefinancierde rechtshulp van € 22 900 naar € 16 200 (alleenstaanden) resp. van € 32 400 naar € 22 500 (niet-alleenstaanden) in civiele en bestuursrechtelijke zaken die door een rechtsbijstandsverzekering kunnen worden gedekt. Diegenen met hogere inkomens, die nu nog wel onder de Wet op de rechtsbijstand vallen, zouden derhalve in de toekomst van toevoeging door een advocaat worden uitgesloten en geacht worden vrijwillig een voorziening voor rechtsbijstand te treffen door een rechtsbijstandsverzekering af te sluiten of lid te worden van een belangenorganisatie die ook in rechtsbijstand voorziet. De critici van de kabinetsplannen wezen – naar onze mening niet ten onrechte – op de risico's van rechtzoekenden die straks onverzekerd rondlopen en wiens toegang tot het recht daardoor niet meer voldoende gewaarborgd is. Daarnaast wordt aangevoerd dat de werkwijze en focus van een advocaat een andere is dan die van een jurist bij een verzekeraar.<sup>39</sup>

De acties hebben succes gehad: een meerderheid in de Tweede Kamer bleek ook tegen de maatregel te zijn om tot een betere afstemming tussen publiek en privaatsubsidieerde rechtsbijstand te komen en dus ook tegen de daarmee gepaard gaande verlaging van de inkomensgrens voor gesubsidieerde rechtsbijstand.<sup>40</sup> In reactie daarop heeft de staatssecretaris van justitie toegezegd deze maatregel 'te willen heroverwegen, indien de hiermee beoogde besparing op een andere wijze kan worden gerealiseerd.' Deze alternatieven voor besparing worden nu met name gezocht in de proactieve geschiloplossing door overheidsinstanties en een verhoging van het minimale financieel belang om voor toevoeging in aanmerking te komen.<sup>41</sup> Het omstreden 'verzekeringstelsel' lijkt dus voorlopig van de baan te zijn.

Het laatste woord over de aangekondigde (bezuinigings)maatregelen is zeker nog niet gezegd. Bannier signaleert een stelsel van gefinancierde rechtshulp dat wordt bedreigd, omdat hij vreest dat het aanbod van 'sociaal advocaten' zal slinken door een lagere vergoeding voor toevoegingen en door de specialisatie van advocaten op (doorgaans veel beter betaalde) rechtsgebieden die zich niet voor toevoeging lenen. Onder verwijzing naar de Monitor Gesubsidieerde Rechtsbijstand 2007<sup>42</sup> relativeren Combrink-Kuiters en Peters de zorgen van Bannier: uit de Monitor blijkt dat het juist goed gaat met het stelsel, nu vraag en aanbod in balans zijn. Bannier is, blijkens zijn nawoord, echter nog niet overtuigd.<sup>43</sup> Wordt dus vervolgd.

### 2.3. Uitgelicht: de echtscheidingsketen

Eén van de vier ketens uit het interactieve TISCO traject is de echtscheidingsketen. In echtscheidingszaken zijn in 2007 ongeveer 83 000 toevoegingen afgegeven, hetgeen

## Alleen al de kosten rechtvaardigen een kritische beschouwing van rechtsbijstand op toevoeging bij echtscheiding

neerkomt op een bedrag van € 70 miljoen aan gesubsidieerde bijstand.<sup>44</sup> Alleen al deze kosten rechtvaardigen een kritische beschouwing van rechtsbijstand op toevoeging bij echtscheiding. De regiegroep heeft dan ook een aantal aanbevelingen op het terrein van echtscheiding gedaan, die weer grotendeels door het kabinet zijn overgenomen. Het kabinet heeft daarbij aansluiting gezocht bij het op 25 november jl. door de Eerste Kamer aangenomen wetsvoorstel Bevordering voortgezet ouderschap en zorgvuldige scheiding.<sup>45</sup> De wet zal binnenkort in werking treden en betekent de eerste substantiële herziening van het echtscheidingsprocesrecht sinds 1993. Meest prominente wijziging is de invoering van een in beginsel verplicht ouderschapsplan. Dit ouderschapsplan is een set van afspraken tussen scheidende ouders over de gevolgen van hun echtscheiding voor hun minderjarige kinderen.

Het kabinet neemt de aanbeveling van de regiegroep over die ziet op de introductie van een echtscheidingsplan. Dit plan is in feite een uitbreiding van het ouderschapsplan naar alle gevolgen van echtscheiding, dus ook de gevolgen die de echtgenoten onderling betreffen (zoals partneralimentatie, verdeling of verrekening). De regiegroep gaat daarbij uit van het echtscheidingsplan als wettelijke voorwaarde voor toegang tot de echtscheidingsrechter. Het kabinet is echter geen voorstander van een dergelijke wettelijke verplichting tot een echtscheidingsplan, maar ziet meer in positieve prikkels om het vrijwillig opstellen van echtscheidingsplannen te bevorderen. Zo verwacht het kabinet het aantal gemeenschappelijke verzoeken tot echtscheiding (nu ongeveer de helft van het aantal verzoeken) te verhogen door bijvoorbeeld de eigen bijdrage bij toevoeging aanzienlijk te verhogen in geval van eenzijdige verzoeken tot echtscheiding, of door een verhoging van de forfaitaire vergoeding voor een toegevoegd advocaat die betrokken is bij een gemeenschappelijk verzoek. Ook de aanbeveling van de regiegroep tot invoering bij elke rechtbank van een regierechter in scheidingszaken neemt het kabinet over. Van deze rechter wordt in een vroeg stadium een actieve regie van de echtscheidingsprocedure verwacht: hij kan bijvoorbeeld partijen verwijzen naar een mediator, voorlopige voorzieningen treffen of tussenbeslissingen geven.<sup>46</sup> Overigens verschaft het nieuwe art. 818 Rv de echtscheidingsrechter de mogelijkheid om partijen naar een mediator te verwijzen. Dit was al langer beleid in de praktijk, maar is nu gecodificeerd.

### 3. Toegang: deelgeschillen oplossen

Vorig jaar maakten wij reeds melding van het voorontwerp voor de deelgeschilprocedure voor letsel- en overlijdens-

schade.<sup>47</sup> Inmiddels is het voorontwerp een wetsvoorstel geworden en al uitvoerig besproken door de Tweede Kamer.<sup>48</sup> Het wetsvoorstel voorziet in de mogelijkheid voor zowel slachtoffer als aangesprokene (vaak de verzekeraar) om in letsel- en overlijdensschadezaken tijdens de onderhandelingsfase de rechter te verzoeken om een beslissing te geven over een deelgeschil dat partijen verdeeld houdt. Bij deze deelgeschillen kan gedacht worden aan geschillen over bijvoorbeeld de causaliteit, uitgangspunten voor de berekening van langlopende schade (verlies van arbeidsvermogen) of buitengerechtelijke kosten.

De deelgeschilprocedure is een verzoekschriftprocedure, die geregeld zal worden in de nieuwe aan Boek 3 Rv toe te voegen titel 17 'Van rechtspleging in deelgeschillen betreffende letsel- en overlijdensschade.' Bevoegd tot kennisneming van het verzoek is de rechter die vermoedelijk in een eventuele bodemprocedure bevoegd zou zijn.

Het primaire doel is het bevorderen van buitengerechtelijke onderhandelingen. Het moet daarom gaan om geschillen waarvan de beëindiging kan bijdragen aan de totstandkoming van een vaststellingsovereenkomst, zodat een bodemprocedure voorkomen kan worden. Een verwacht effect van het wetsvoorstel is dan ook een verlaging van de werkdruk van de rechterlijke macht door het voorkomen van bodemprocedures.<sup>49</sup> Wij vragen ons echter af of die verlichting inderdaad aanmerkelijk zal zijn, aangezien slechts 1 tot 5% van de letsel- en overlijdensschadezaken voor de rechter komen.<sup>50</sup>

De reacties op het wetsvoorstel zijn gemengd. De Nederlandse Vereniging voor Rechtspraak (NVvR) is kritisch over het wetsvoorstel, waarbij met name werd gewezen op het risico dat de deelgeschilprocedure door verzekeraars (voor wie tijd en geld om te procederen minder een probleem zullen vormen, dan voor de slachtoffers) juist als vertragingstactiek gebruikt kan worden en er dus juist geen sprake is van een versnelling van de onderhandelingen. Een meerderheid in de Tweede Kamer onderschrijft het belang van een deelgeschilprocedure, maar ook daar zijn kritische vragen gesteld, bijvoorbeeld over de meerwaarde van de deelgeschilprocedure ten opzichte van reeds bestaande alternatieven.

Ook in de literatuur zijn de meningen verdeeld. Zo vraagt Sap zich, met de NVvR, af of het wetsvoorstel niet juist zal leiden tot een toename van het aantal rechterlijke (deelgeschil)procedures.<sup>51</sup> Een positiever geluid is afkomstig van Van Wassenaer, voor wie de toegevoegde waarde van de deelgeschilprocedure ten opzichte van bestaande alternatieven, zoals mediation, bindend advies, het kort geding en het voorlopig deskundigenbericht of getuigenverhoor, evident is.<sup>52</sup>

## We lijken daarmee toe te gaan naar een systeem waarin flexibel gewisseld kan worden tussen geschiloplossingsvormen of 'geschilsporen'

De winst van de deelgeschilprocedure zou met name moeten zitten in een versnelling van de onderhandelingsfase en de grotere kans op succes (via een vaststellingsovereenkomst). Een impasse in de onderhandelingen kan enorm vertragend werken en uiteindelijk leiden tot het stuklopen van de onderhandelingen. De deelgeschilrechter kan die impasse met zijn uitspraak doorbreken, waardoor partijen door kunnen onderhandelen. Reeds vorig jaar wezen wij op de natuurlijke neiging om bij procederen toch ook (ietwat) te polariseren, zodat wij nog niet geheel overtuigd zijn van de meerwaarde van de deelgeschilprocedure. Of onze vrees terecht is, zal de wetsevaluatie moeten uitwijzen die vier jaar na inwerkingtreding voorzien is.

Het met de deelgeschilprocedure beoogde deëscalerend gebruik van de voorfase past goed bij de bevindingen van het eindrapport Fundamentele herbezinning burgerlijk procesrecht 'Uitgebalanceerd'.<sup>53</sup> Mocht uit de wetsevaluatie blijken dat het werkt, dan zijn de mogelijkheden van dit voorfase-instrument dan ook legio. Zo stellen wij ons voor dat het ook goed ingezet kan worden bij echtscheidingen, waar in de voorfase al vaak onderhandeld wordt door partijen. We lijken daarmee toe te gaan naar een systeem waarin flexibel gewisseld kan worden tussen geschiloplossingsvormen of 'geschilsporen': in de voorfase kunnen partijen tijdens onderhandelingen een deelgeschilrechter adieren, terwijl de (echtscheidings)rechter in de bodemprocedure partijen juist naar een mediator kan verwijzen.

### 4. Beleidsmatige aspecten van toegang tot het recht

#### 4.1. Waar is de ingang? Een nieuwe gerechtelijke kaart

Voor de rechtspleging in Nederland en voor toegang van de justitiabele tot de rechter is wezenlijk hoe het systeem van rechtsbedeling nader geografisch onderverdeeld is over ons land. De 'gerechtelijke kaart' bepaalt immers of die justitiabele naar rechtbank A of rechtbank B moet om

#### Noten

39. [www.advocatenorde.nl/algemeen/bezuinigingen.asp](http://www.advocatenorde.nl/algemeen/bezuinigingen.asp). Zie voorts 'Rechtsstelsel wordt 25 jaar teruggezet' Interview met Van den Puttelaar, waarnemend Deken Orde van Advocaten, de Volkskrant 28 oktober 2008 en [www.redderechtshulp.nl](http://www.redderechtshulp.nl).  
40. Kamerstukken II 2008/09, 31 753, nr. 4 en 8.

41. Zie de brief van de Staatssecretaris van Justitie aan de Tweede Kamer van 17 december 2008, Kamerstukken II 2008/09, 31 753, nr. 2.  
42. Te raadplegen via [www.rvr.org](http://www.rvr.org).  
43. AA 2008, p. 468 e.v. /Banner), AA 2009, p. 72 e.v. (Combank-Kuiters en Peters) en p. 75 (Banner).  
44. Advies regiegroep, p. 12.  
45. Kamerstukken I 2006/07, 30 145.

nr. A, Handelingen I 2008/09, nr. 10 p. 477-478.  
46. Kamerstukken II 2008/09, 31 753, nr. 1, p. 10 e.v., en de bijlage bij nr. 1 Van Duur naar Duurzaam, p. 20 e.v.  
47. Giesen/Coenraad, NJB 2008, 804, p. 969 e.v.  
48. Kamerstukken II 2007/08 en 2008/09, 31 518, nr. 1-9.  
49. Kamerstukken II 2008/09, 31 518,

nr. 7, p. 2.  
50. Kamerstukken II 2007/08, 31 518, nr. 3, p. 2.  
51. JVP 2008, p. 101 e.v.  
52. Verkeersrecht 2009, p. 1 e.v.  
53. Asser, Groen en Vranken, met medewerking van Tzankova, 2006 p. 62, 183-184.

zijn of haar recht te halen. De bestaande indeling stamt nog uit de tijd van Napoleon en is, bijvoorbeeld vanwege de afschaffing van het verplichte procureaat, aan herziening toe. Hoe 'gerechtelijk Nederland' er straks komt uit te zien is nog niet bekend, dat volgt later in 2009, maar wel is aangegeven dat de provinciehoofdsteden en de tien grootste steden een locatie voor rechtspraak zullen worden. Dat wil echter niet zeggen dat deze allen een 'eigen' rechtbank zullen hebben; een rechtsgebied kan straks meerdere locaties onder gedeeld bestuur omvatten, zodat er niet te veel bestuurders binnen de rechtspleging rondlopen.<sup>54</sup> Ook is van belang dat de 'eenheden' straks niet te klein of te groot zijn.<sup>55</sup>

De NVvR heeft de aangekondigde herziening van de gerechtelijke kaart aangegrepen om de Minister van Justitie te bewegen het ter consultatie voorgelegde conceptwetsvoorstel inzake de wijziging van onder andere de Wet RO naar aanleiding van de evaluatie daarvan door de Commissie-Deetman,<sup>56</sup> nog even te parkeren. Wat de NVvR betreft, zou eerst die kaart herzien moeten worden en zou dan pas, indien nog nodig, de Wet RO moeten worden aangepast in de zin zoals nu voorgesteld (door het opnemen van voorzieningen om onevenwichtigheden in vraag en aanbod van zaken op te vangen, zoals door samenwerking, standplaatsverruiming, personele unies en locatiebeleid). Het gaat hier om overbodige en (vanuit de onafhankelijkheid van de rechter) riskante wetgeving, aldus de NVvR.<sup>57</sup> De beoogde verbreding van de kantonrechtspraak vindt overigens wel genade, hoewel men benadrukt dat te weinig onderkend lijkt te worden dat dit een megaoperatie gaat betreffen.<sup>58</sup> Die signalering is ons inziens terecht.

#### 4.2. Wie helpt ons binnen? De advocatuur

Toegang tot de rechter en het recht is ook direct te koppelen aan de stand van zaken waar het de advocatuur betreft. Nu zou de gedachte kunnen postvatten, dat wij er in Nederland met een slordige 15 000 advocaten wel zo ongeveer zijn, maar een overschot is dat niet. Wij zitten bijvoorbeeld onder het Europese gemiddelde en de toename van het aantal advocaten is in Duitsland bijvoorbeeld veel groter dan hier.<sup>59</sup>

Over die advocatuur gesproken: de advocatentucht-rechtspraak zal buiten de reguliere rechtspraak blijven. Dat is dan meteen een tegemoetkoming aan de advocatuur die eerder nog klaagde dat de overheid te dicht op de huid van de advocatuur zit, onder andere door te zeer de nadruk te leggen op de publieke verantwoordelijkheid van de advocatuur, terwijl de gewoonlijk als kernwaarden gesignaleerde thema's (zoals partijdigheid, onafhankelijkheid, vertrouwen) minder uit de verf komen.<sup>60</sup>

#### 4.3. Wie betaalt de entree? Kosten

Als een manier om de (financiële) toegang tot het recht te verbreden en verbeteren, wordt regelmatig gewezen op de ook gunstige kanten van een systeem van 'no cure no pay', of een variant daarop. Nadat besloten was daarmee te gaan experimenteren is dat idee uiteindelijk toch geen werkelijkheid geworden omdat de minister dat experiment verbodt. Toen werd gedacht aan een experiment met een systeem van 'no win, no fee', maar de Orde heeft de steun daaraan ingetrokken.<sup>61</sup> Dezelfde discussie woedt overigens momenteel in Duitsland zodat een nader onder-

## De 'inkomsten' van een rechtbank of hof hangen uiteindelijk af van de hoeveelheid zaken die worden afgehandeld

zoek in die richting dienstig zou kunnen zijn.<sup>62</sup> Hetzelfde kostenaspect van procederen, en daarmee uiteindelijk van toegang tot de rechter, uit zich ook in de discussie rondom de honoraria van belangenbehartigers die vervolgens via art. 6:96 BW als buitengerechtelijk worden gevorderd van en betaald door verzekeraars. Deze kostenpost blijkt de laatste jaren sterk gestegen te zijn.<sup>63</sup>

Naast de kosten aan de kant van de bijstandverlener, zijn er ook de kosten van de rechterlijke macht zelf. Die kosten zijn tegenwoordig gedekt op basis van de *output*. Te kort gezegd: de 'inkomsten' van een rechtbank of hof hangen uiteindelijk af van de hoeveelheid zaken die worden afgehandeld (in het jargon: prestatiegerichte bekostiging of 'outputsturing'). Het is interessant te zien dat inmiddels het overgrote deel van de rechterlijke macht dit als een gegeven accepteert en in een dergelijk systeem wil en kan werken, zo blijkt uit een enquête. Daaruit blijkt ook dat men het afleveren van vonnissen laat prevaleren boven het vakinhoudelijke overleg, de opleiding en de tijd die er is voor zelfstudie.<sup>64</sup> De loyaliteit van onze rechters kent nauwelijks grenzen, zo blijkt, maar de professionals die in de rechterlijke macht werken, willen wel precies dat blijven: professional.<sup>65</sup>

#### 4.4. Wat gebeurt er na de entree? Het jaar 2007 en de beleidsdoelen van de RvdR

Uit het jaarverslag over 2007 van de Raad voor de Rechtspraak (RvdR) blijkt dat het zaaksaanbod is afgenomen, hetgeen een novum is in het licht van de ontwikkelingen de laatste jaren. Het betrof hier echter geen afname van civielrechtelijke geschillen; het aantal familiezaken groeit zelfs met 7%. Verder is opvallend dat de doorlooptijden in handelszaken terugliepen van 82 weken in 2005, naar 75 weken in 2006, en 60 weken in 2007. Dat is goed nieuws maar wel nog steeds een termijn van één jaar en twee maanden. De totale productie in die sector bleef iets achter bij de afspraken daarover (98% realisatie).<sup>66</sup>

Het CBS constateert in haar studie over de rechtspraak in 2007 dat het aantal civiele kantonzaken dat werd afgedaan op 602 000 lag (2006: 607 000) en het aantal civiele rechtbankzaken op 180 000 (2006: 175 000).<sup>67</sup> De gebruikers van de rechtspraak betalen, zo blijkt, een steeds groter deel van de kosten daarvan via griffierechten (inmiddels 20%, voorheen 17%). Aardig om te weten, is ook dat per hoofd van de bevolking het OM € 33 kost, en de rechtspraak € 54, waar (ter vergelijking) de uitgaven aan politie op € 273 uitkomen.<sup>68</sup>

De vier beleidsdoelstellingen van de RvdR voor 2008 tot 2011<sup>69</sup> zijn 'Deskundige rechtspraak', 'Betrouwbare rechtspraak', 'Effectieve rechtspraak' en 'Rechtspraak in de



samenleving'. Uit het *Jaarplan Rechtspraak 2008* (openbaar gemaakt in maart 2008) blijkt dat afgelopen jaar vooral zou worden ingezet op 'Deskundige Rechtspraak' via het benadrukken van de professionele ontwikkeling van de rechterlijke macht (functioneringsgesprekken; herziening van de Raio-opleiding) en 'Rechtspraak in de samenleving' via een actief mediabeleid in een nieuwe persrichtlijn en door de dialoog met de burger aan te gaan. Ook het aantrekken van goede juristen en 'management development' staan op de rol.<sup>70</sup> De rechtseenheid werd bevorderd doordat het 'Handboek regie vanaf de conclusie van antwoord', de inventarisatie van de *best practices* op dit terrein, (alsnog) geopenbaard werd zodat nu ook procespartijen daarvan kennis kunnen nemen.<sup>71</sup> Men is dus aan de slag gegaan, maar wel met onderwerpen die wellicht eerder al aandacht verdiend hadden.

#### 4.5. 'Access to Justice' in Europa

Wij durven 2008 tot het jaar van 'de toegang' uit te roepen, mede omdat dat thema op de Europese agenda floreerde. Omdat over het algemeen in Nederland te weinig aandacht bestaat voor onderzoek naar de rechtspleging in Europa en de daaruit voortvloeiende beleidsaspecten – daarop is terecht gewezen door Albers<sup>72</sup> – menen wij er goed aan te doen dat deel van wat mede *onze* rechtspleging is, iets nader voor het voetlicht te brengen. Twee lijvige rapporten van de *European Commission for the Efficiency of Justice* zijn daarbij interessant. Een eerste (door Franse onderzoekers uitgevoerde) studie betreft de toegang tot het recht waarbij de efficiency van die toegang bestudeerd wordt door deze te splitsen in sociale efficiency (een maximum aantal kwalitatief goede uitspraken tegen redelijke kosten) en private efficiency (een kwalitatief goede uitspraak voor een individu tegen redelijke kosten).<sup>73</sup> Het is leerzaam een dergelijk onderscheid aan te dragen, maar het rapport zelf is verder nogal ontoegankelijk (geen samenvatting, inleiding, vraagstelling, of aparte conclusies) en maakt dus weinig reclame voor de 'Europeanisering' van rechtsplegingsbeleid.

De tweede, betere studie ziet op het bredere vraagstuk van de kwaliteit en de efficiëntie van de rechtspleging op Europees niveau, maar gaat ook specifiek op *access to justice* in. Uit deze, elke twee jaar herhaalde studie, gericht op de vergelijking van rechtssystemen in Europa en de uitwisseling van kennis, is bijvoorbeeld te achterhalen dat Nederland met Frankrijk het enige land is waar een mediationtoevoeging bestaat.<sup>74</sup> Ook zien we dat na het Verenigd Koninkrijk Nederland het land is waar per 10 000 inwoners het hoogste aantal 'legal aid' toekenningen wordt verleend. Daarmee behoren wij in ieder geval tot de categorie landen die genereus zijn qua aantal toevoegingen. Wellicht relateert dit de discussie zoals beschreven in par. 2 enigszins, hoewel het gemiddelde bedrag aan bijstand hier weer lager ligt dan in het Verenigd Koninkrijk, Ierland, Italië en, verrassend wellicht, Rusland.<sup>75</sup>

#### 4.6. Europees beleid in voorbereiding? De burger wil wel...

Op hetzelfde Europese niveau – een deel van het procesrecht dat, zoals we zagen, groeiende is, en meer en meer terrein bestrijkt – blijkt ook op andere wijze dat de toegang tot de rechter een probleem kan vormen. Met behulp van een *Eurobarometer* (een enquête op Europees niveau) is onderzocht hoe het gesteld is met de ervaringen, meningen en voorkeuren van Europese burgers als het gaat om *civil justice* in Europees verband. Daaruit blijkt onder andere, wat ons betreft niet wereldschokkend, dat slechts weinigen ooit grensoverschrijdend in een procedure betrokken zijn geweest, dan wel verwachten dat ooit te zullen meemaken. Meer dan de helft van ons Europeanen verwacht vervolgens wel dat het heel of redelijk moeilijk zal zijn om elders toegang tot recht te krijgen, en voor zover procederen elders nodig zou zijn, is men bezorgd over gebrek aan kennis van de regels elders, over taalbarrières, kosten en een gebrek aan vertrouwen in het andere systeem. Daaruit volgt dan, en dat is politiek uiteraard van belang, dat driekwart van de Europeanen meent dat additionele maatregelen nodig zijn om de burgers bij te staan, en dat de helft

#### Noten

54. Zie *Kamerstukken II 2008/09*, 29 279 nr. 85 (brief 19 december 2008) en nr. 87. Vgl. ook *NJB 2009*, 50, afl. 1, p. 68.  
55. Vgl. Van der Torre/Van Tulder, *Trema* 2008, p. 99, in een artikel over productiviteit en werkdruk binnen de rechterlijke macht waaruit blijkt dat de breed gevoelde notie dat de werkdruk zou zijn opgestuwd ten koste van de kwaliteit voor de jaren na 2005 niet geldt.  
56. Zie de consultatieversie via [www.justitie.nl](http://www.justitie.nl), en over die commissie o.a. Giesen/Coenraad, *NJB 2007*, 686, afl. 13, p. 787.  
57. Zie NVvR, *Advies inzake de Evaluatiewet modernisering rechterlijke organisatie*, 2008, met name p. 2, 3 en 4, aangekondigd in *NJB 2008*, 1438, afl. 28, p. 1778.  
58. *Ibid.*, p. 10.  
59. Zie CBS, *Rechtspraak in Nederland*

2007, Den Haag 2008, p. 94 e.v., en het bericht daarover in *NJB 2008*, 2233, afl. 44/45, p. 2827-2828.  
60. Zie de berichten in *NJB 2008*, 2105, afl. 42, p. 2672, resp. *NJB 2008*, 1213, afl. 24, p. 1515-1516. Vgl. verder Verkijk, *TCR 2008*, p. 87 e.v.  
61. Zie de rubriek 'Actualiteiten' in *Advbl.* 2008/12, en nader Beer, *TVP 2008*, p. 136 e.v.  
62. Volgens de uitspraak van het *Bundesarbeitsgericht* van 12 december 2006, *NW 2007*, p. 379, is een verbod op 'no cure no pay' ongrondwettig. De Duitse wetgever heeft vervolgens per 1 juli 2008 een wetswijziging geïntroduceerd (*BGBI.* 2008, I, S. 1090, d.d. 16 juni 2008) om in bijzondere gevallen toch een dergelijke afspraak te mogen maken.  
63. Faure e.a., *Honoraria van belangenbehartigers in letselschadezaken*

Maastricht, *METRO* (in opdracht van de Stichting RIV) 2008.  
64. Zie Weimar, *Trema* 2008, 9, p. 384 e.v. (387).  
65. Zie Weimar, *Trema* 2008, 9, p. 384 e.v. (389).  
66. *De Rechtspraak Jaarverslag 2007*, Den Haag, *de Rechtspraak 2008*, met name p. 15-16 en 30, p. 18, met tabel op p. 31 en p. 20. De norm dat 90% van de handelszaken binnen een jaar wordt afgehandeld is niet gehaald (89%), zie p. 54.  
67. CBS, *a.w.*, p. 9.  
68. CBS, *a.w.*, p. 17.  
69. Zie *Agenda van de Rechtspraak 2008-2011*, p. 20 e.v., waarover reeds Giesen/Coenraad, *NJB 2008*, 804, afl. 16, p. 989 e.v.  
70. Zie over e.e.a. het *Jaarplan Rechtspraak 2008*, RvdR, Den Haag 2008, en daarover *NJB 2008*, 645,

p. 729 e.v.  
71. Te raadplegen via [www.rechtspraak.nl](http://www.rechtspraak.nl).  
72. Albers, *TCR 2008/4*, p. 112 e.v.  
73. *European Commission for the Efficiency of Justice, Access to justice in Europe*, Brussel, CEPEJ 2008.  
74. *European Commission for the Efficiency of Justice, European judicial systems. Edition 2008 (data 2006. Efficiency and quality of justice*, Brussel, CEPEJ 2008, p. 50 (zie *Stb.* 2009, 4 over toa i de mediationtoevoeging).  
75. *Ibid.*, p. 50-51. Uit p. 57 blijkt dat in Nederland de inkomsten uit Griffithrechten, zie par. 4.4, in verhouding substantieel zijn. Op p. 59 volgt een impliciete waarschuwing hiermee op te passen.



dan voor EU-maatregelen kiest. Uniforme, Europese procedures worden als een *useful objective* gezien door 79% van de ondervraagden, en meer dan 80% meent dat het belangrijk is dat de EU intervenueert bij de effectuering van vonnissen over de grens.<sup>76</sup> Als de Commissie ooit nog munitie voor handelingsvrijheid op het terrein van het Europese procesrecht zocht, lijkt men hier het wapendepot te hebben gevonden. We zullen zien waar het toe zal leiden.

## 5. Uitleiding

De aangekondigde (bezuinigings)maatregelen op het gebied van de gesubsidieerde rechtsbijstand hebben de gemoederen het afgelopen jaar flink bezig gehouden en zullen dat het komend jaar naar verwachting ook blijven

doen. En met recht: het gaat om de toegang tot het recht en dat is een groot goed, zoals ook blijkt uit de beschreven Europese ontwikkelingen. Positief aan de discussies in Nederland is dat daarin alle vormen van geschilbeslechting worden betrokken – en dus ook buiten de mogelijkheid van een rechterlijke (bodem)procedure wordt gedacht – waarbij ook nieuwe ideeën niet worden geschuwd (deelgeschilprocedure, proactief optreden door overheidsinstanties, en de inspanningen die de laatste jaren in gang gezet zijn om de collectieve toegang tot het recht te verbeteren).<sup>77</sup> Anderzijds blijft waakzaamheid voor het recht op toegang voor diegenen die net boven de grens van een toevoeging leven, geboden. •

### Noten

76. Zie TNS Opinion & Social, *Civil Justice in the European Union*, Special Eurobarometer 292, 2008.

77. Zie voor 2007 onze bijdrage in *NJB* 2008, 804, afl. 16, p. 991-992.

Voor 2008 wijzen we op de bijdrage van Trankova, *TCR* 2008, p. 98 e.v., Branbergen, *NJB* 2008, 439, afl. 9, p. 498 e.v., Croes, *NTAR* 2008, p. 266 e.v. en

op de aankondiging van de Minister van Justitie bij gelegenheid van de evaluatie van de Wcam (Kamerstukken II 2006/07, 31 762, nr. 1) dat hij de mogelijkheid wil invoeren om bij massavorderingen vroegtijdig de hulp van de rechter in te roepen via een preprosessuele comparitie en om prejudiciële vragen aan de Hoge Raad te stellen.